

SPOMENICI KULTURE I URBANIZAM

NEKA ISKUSTVA I ZAPAŽANJA

LES MONUMENTS CULTURELS ET L'URBANISME

Svaki čovjek nosi u svojoj fizionomiji, u svom karakteru, nešto specifično, karakteristično za njega, nešto za što je asocijativno vezan i što on prenosi i na svoj rad. Isto važi i za grupu, narod, za nešto kolektivno proizvedeno, kao i za historijsko djelo čitave jedne nacije. Ujedno, svako ljudsko djelo u sebi nužno sadrži i odnos čovjeka prema prirodi, stepen do kojeg je savladao prirodu i — jer samo po sebi znači pobjedu nad prirodom — ono se asocijativno nameće u prvi plan. Kad se spomene New-York, nužno pomislimo na njegove nebudere; Paris je asocijativno vezan za Notre-Dame i i Eiffelov toranj, Carigrad za Aja-Sofiju, Mostar za Stari most. Možete li predložiti sebi kako bi krnjavo izgledao mostarski Stari most bez svojih kula? Ja osjećam da je rečenica nedovršena ako uz most ne spomenem i kule. Ako se duže zadržimo, naprimjer, na pojmu Moskve, uz Kremlj, nameće nam se i crkva Vasilija Blaženog, Crveni trg, Lenjinov mauzolej . . . Najvredniji spomenici kulture jednog naroda psihički daleko potiskuju prirodne ljepote njegove zemlje, pa čak i društvena zbivanja više dolaze do izražaja ako su vezana uz materijalne spomenike.

Šta je spomenik kulture? Često se čulo to pitanje na koje je zaista teško odgovoriti, osim, možda, suprotnim pitanjem: a šta, zapravo, nije spomenik kulture? I komad stare haljine, i nečija bilježnica, i primitivni seoski kokošinjac, i monumentalni arhitektonski objekt podjednako govore i svjedoče o zbivanjima, naporima i dostignućima jednog naroda.

Kod nas je po svršetku rata bila prilično izrazita tendencija da se ono sjajno, monumentalno i solidno po materijalu i konstrukciji, iscizelirano i dekorirano, smatra kao jedino vrijedno, a da se sve ostalo čak ni ne prepusti zubu vremena, nego, naprotiv, da se što prije ukloni. Da je ovakav stav bio pogrešan, mislim da je danas prilično jasno. Za nas i buduća pokoljenja, jer želimo svjedočiti istine, podjednako su važni spomenici sjaja i bogatstva; znanja i umjetnosti, kao i oni koji nam govore o bijedi i nevolji, neznanju i nespretnosti — o ekonomskoj i kulturnoj nadgradnji, kao i o borbi

za goli život i opstanak. Jer, konačno, čitava povijest naših naroda, pa i cijelog čovječanstva, nije ništa drugo do očajna borba čovjeka sa čovjekom i čovjeka s prirodom, borba sa zmajevima i lavovima (nije slučajno vezanje pojma Mletačke Republike i Velike Britanije za predodžbu lava) i, ako iz takve borbe jedan narod konačno ipak izlazi kao pobjednik, onda se, sigurno, istine o njegovoj vjekovnoj borbi ne treba stidjeti, ne lagati i ne uljepšavati je, nego je svjesno i ponosno, bez sramežljivosti, pokazati potpuno голу.

Arhitektura i čovjek se u svojoj biti dopunjuju. Čovjek stvara arhitekturu da bi zadovoljio svoje potrebe, ali on se u arhitektonskom okviru i rađa, razvija i odgaja, djeluje i umire, pri čemu arhitektura vrši snažan utjecaj na oblikovanje njegove psihe, njegovih pogleda, njegova načina života, štaviše njegovog likovnog gledanja i oblikovanja. Čak i tamo gdje je život već davno napustio izvjesnu arhitektonsku ljusku kao socijalno preživjelu, ona još uvijek sadrži, pored svoje historijsko-dokumentarne vrijednosti, i izvanrednu snagu odgoja koji se stiče boravkom u formiranoj sredini.

Vidjeli smo na početku da su najznačajniji arhitektonski spomenici u jednom gradu ustvari njegova personifikacija. Ali ne samo to. Vidjeli smo da mostarski Stari most nužno izaziva predodžbu kula, spomenika sekundarne vrijednosti, koji sami po sebi ne mogu biti personifikacija grada, ali su nužni za ispravnu predodžbu i razumijevanje kulturno-historijskog objekta primarnog značaja. Ni jedan spomenik kulture nije slučajno postavljen na mjesto na kome se nalazi, već je produkt dugog procesa vezanog za ljudsku djelatnost na tom mjestu, kompleksnog procesa, od koga su neke komponente direktno, a neke indirektno, djelovale na nastajanje samog spomenika. Pod pojmom »spomenik« u ovom slučaju podrazumijevam kuću, hram, most, utvrđenje — uglavnom, arhitektonski objekt nastao u jednom historijski danom momentu, a po sređenoj ideji jednog čovjeka — graditelja, kome je investitor povjerio taj zadatak. Odnos takvog objekta prema okolini može biti dvostruk:

a) primarno se pojavio objekt, napr. utvrđenje, i sve ono što nastaje kasnije u njegovoj okolini nastoji već pri svom postavljanju da dobije neka-ke funkcionalne i prostorne odnose s onim što je već sagrađeno — b) objekat dolazi kasnije u već oformljenu aglomeraciju i nužno se prilagođuje

onome što postoji. U jednom i drugom slučaju vidimo da se radi o usklađivanju međusobnih odno-
sa unutar historijske aglomeracije. Spomenik kul-
ture tek unutar ovakvog sačuvanog okvira ima
svoj puni funkcionalni i estetski izraz, kao i svoju
punu dokumentarnu vrijednost.

UNIŠTAVANJE U IME PROGRESA I REPREZENTACIJE

Ogromna većina arhitektonskih kulturno-histo-
rijskih spomenika su svojevremeno bili sastavni dio
složenog gradskog organizma i, ako takav spome-
nik želimo sačuvati, onda je to ne samo problem
konzervatora da zaštiti od razaranja takav obje-
kat, nego isto tako i problem urbaniste da sačuva
njegove prostorne i funkcionalne odnose s okoli-
nom. Problemi se postavljaju svakodnevno, kako
u vezi s konsolidacijom građevina, tako i u vezi
s njihovom urbanističkom prezentacijom. Ne po-
stoje nikakvi principi i nikakva se pravila ne mo-
gu postaviti, zadaci se moraju rješavati od slučaja
do slučaja. Solucije su različite kao i sami spome-
nici.

»Grad treba da živi«, suprotstavlja se često na
prvi pogled vrlo ozbiljna primjedba. I poslije toga
obično slijedi uništavanje spomeničnih vrednota
bez ikakvog stvarnog razloga. To pogotovo ne ide
teško kod nas, gdje su nas u periodu kolonijalnog
i polukolonijalnog stanja uvjeravali i skoro uvje-
rili da je i najlošija import-roba još uvijek bolja
od najkvalitetnijeg domaćeg produkta.

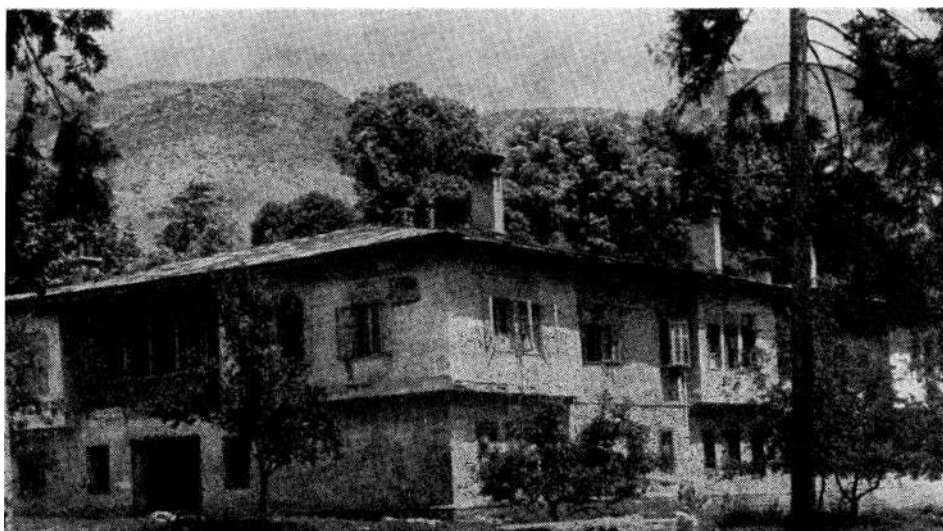
U Sarajevu je 1947 godine porušena kamena
gradska kapija iz sedamnaestog stoljeća na Jekov-
cu, jer nisu mogla prolaziti neka vozila; srušili su
je dakle zahtjevi savremenog urbanizma, ili bolje
rečeno neelastičnost urbaniste, jer — većini nam
je poznato — orsan jednog dvorca na putu od Gru-
ža ka Dubrovniku nije srušen, premda su postojali
isti razlozi za rušenje, štaviše intenzitet prometa
je bio kudikamo veći. Problem je riješen jednom
malom devijacijom prometnice.

Također poslije rata uslijedilo je rušenje vezir-
skog konaka i hamama u Travniku, da bi se pro-
širio gradski park. Danas Travnik podiže zgradu u
koju će smjestiti zavičajni muzej, iako se sa mno-

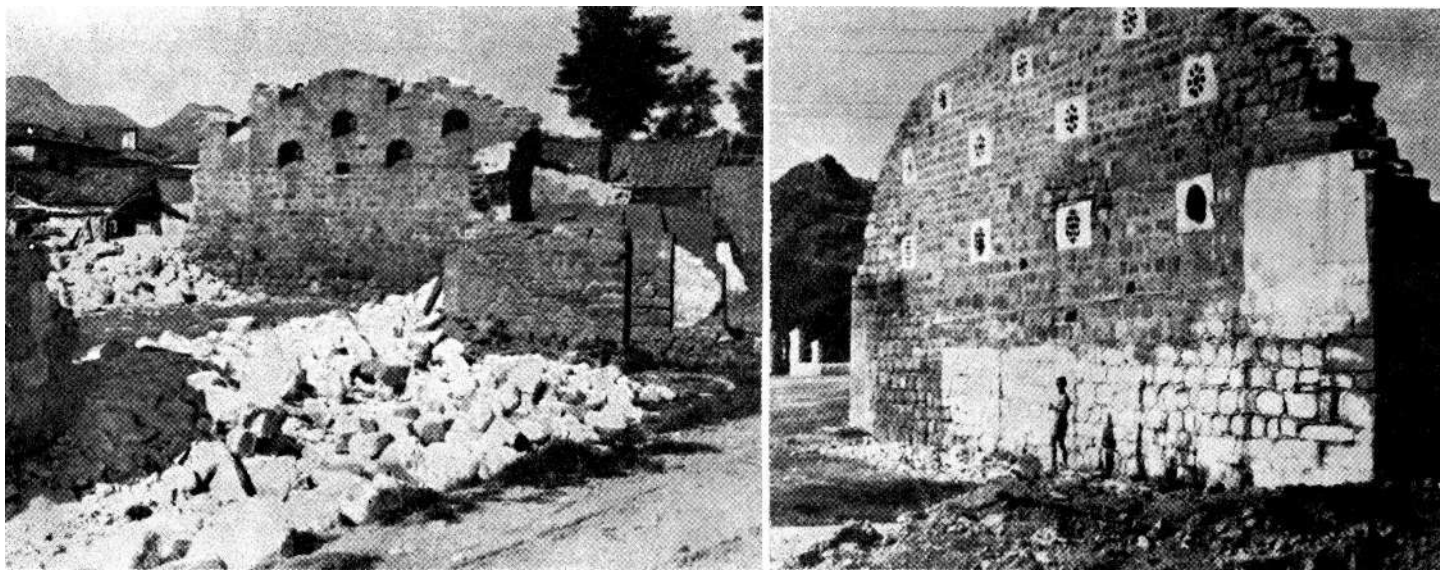
go manje sredstava mogao restaurirati konak, koji
bi za tu svrhu izvanredno poslužio i bio već sam
po sebi muzejski predmet. Prešlo bi, međutim,
okvir ovoga članka pitanje da li je u Travniku,
gradu zelenila i vrtova, jednoobitelskih kuća sa
baštama i avlijama, bilo uopće potrebno stvaranje
novih javnih zelenih površina i baš na tom mjestu,
ili je to nepotreban obol šablonski shvaćenom
modernom urbanizmu.

U Prilepu je u septembru 1953 godine porušen
krasan kameni bezistan, koji je mogao služiti i kao
prostor za izložbe, i kao tržnica, robna kuća, gim-
nastička ili kino-dvorana valjda opet samo zato
da se stvore nekakve javne površine i parkovi.
Nama su po pravilu potrebne javne površine i
stvaraćemo ih tamo gdje nedostaju, međutim, stva-
ranje javnih površina, stvaranje gradilišta za nove
objekte, a pogotovo stvaranje kamenoloma za no-
vogradnje (Lala-pašina džamija u Duvnu, brojne
nekropole stećaka po Bosni i Hercegovini) ne mo-
že i ne smije biti razlog uništavanja spomenika
kulture.

Pored direktnog uništavanja, vrlo česti su slu-
čajevi potpunog zanemarivanja spomenika i nje-
govih prostornih relacija zbog pretpostavke da taj
spomenik ima da nestane u skoroj budućnosti.
Period austro-ugarske okupacije obiluje ovakvim
primjerima spomenika unaprijed osuđenih na uni-
štenje. Postavljanje Hotel Europe kraj Ferhadija
džamije u Sarajevu pokazuje jasno da je projek-
tant hotela pretpostavljao u budućnosti rušenje
džamije i postavljanje jedne zgrade koja bi se s
hotelom povezala u jedinstven blok. Isti slučaj
imamo i kod Gazi Husrefbegova hamama i bezbroj
drugih historijskih spomenika. Taj duh, iako vjero-
vatno potsvjesno, odrazio se i poslije 1945 na no-

Vezirski konak u
Travniku neposredno
prije rušenja

Bezistan u Prilepu u toku rušenja. Stoje još bočni zidovi sa prozorima u tri reda zatvorenim ornamentalno perforiranim kamenim pločama

vogradnji stambenog objekta kraj banjalučke kapije u Jajcu, kao i u projektu stambenog bloka kraj Roznamedžijine džamije u Mostaru.

Uništavanja o kojima je dosada bilo riječi su, uglavnom, produkt nerazumijevanja i neuvažavanja značaja i vrijednosti spomenika kulture i njegove historijsko-dokumentarne i društveno-odgojne uloge u savremenom životu. Ovakvi slučajevi danas su sve rjeđi i rjeđi. Jedna druga forma uništavanja odnosno oštećivanja spomenika još uvijek je, međutim, vrlo akutna i utoliko opasnija što proizlazi iz brige i nastojanja oko očuvanja spomenika, a događa se redovito tamo gdje kreativna komponenta savremenog Urbanizma nastupa bez dovoljno poznavanja historijske podloge spomenika, odnosno gdje tu podlogu namjerno zanemaruje u cilju zadržavanja veće kreativne slobode.

Manija za otvaranjem vidika, gdje treba i gdje ne treba, može se nazvati pravom bolešću i to ne samo kod nas. Tendencija da se »uklanjanjem i rušenjem bezvrijednog«, te »dodavanjem novih vrijednosti« spomenici kulture u savremenom gradu reprezentiraju u »do sada neviđenom sjaju« veoma često — iako ne po pravilu — ne samo upropasti istinske vrijednosti u okolini nekog spomenika, nego i samom spomeniku oduzme mogućnost pune prezentacije. Nažalost, mi obično uvidimo grešku kad je već učinjena.

Početkom ovog stoljeća srušena je Bakačeva kula sa srednjevjekovnim zidom ispred zagrebačke katedrale da bi se otvorili vidici na neogotsku građevinu. Već godinu dana kasnije raspisan je natječaj da se nekako popravi što se pogriješilo. Viktor Kovačić, Mladen Kauzlarić, Juraj Neidhardt i čitav niz drugih arhitekata već skoro pede-

set godina vraćaju se problemu ponovnog zatvaranja katedrale, a da sretno rješenje do danas nije pronađeno.

U centru Bitolja »uklanjanjem bezvrijednog« stvoren je ogroman trg na kome strše dvije džamije i jedna sahatkula bez ikakvih relacija sa ogromnim praznim prostorom, bez okoline koja bi im dala mjerilo. Vrlo lijepi i vrijedni spomenici izvedenim urbanističkim zahvatom, gubljenjem svojih prostornih odnosa, izgubili su vrlo mnogo od svoje estetske i dokumentarne vrijednosti.

Desilo se već nekoliko puta da pojedinci kao protuargumenat našem nastojanju da očuvamo historijske ambijente pojedinih spomenika, navode kao primjer srećnog urbanističkog rješenja okoline historijskog objekta Ali-pašinu džamiju u Sarajevu. Ona je potpuno izgubila svoj prvotni historijski ambijent, te se — po mišljenju mnogih — srećno uklopila među savremene monumentalne građevine administrativnog centra današnjeg Sarajeva. Ustvari, ako podvrgnemo analizi slučaj Ali-pašine džamije, onda vidimo da se tu zapravo radi o dobro uređenom gradskom centru u kome se nalaze najreprezentativniji objekti podignuti u Sarajevu od austrijske okupacije do danas, raskošno aranžirani u meandru parkova koji ih posvuda okružuju, dok je sam spomenik kulture sekundarnog, dekorativnog značaja. Džamija, iako arhitektonski vrlo kvalitetna, ustvari je izgubljena u prostoru, ona je u ovom široko riješenom urbanističkom sklopu kao pepeljara na stolu. Ona i ne djeluje danas drugačije nego kao neka minijatura, model ili ukras parka, premda po svojim dimenzijama u poredbi sa sličnim spomenicima i nije tako malena. Među objektima prvotne izgradnje ovog dijela grada ona je bila neosporna dominanta; da-

Gazi Husrevbegov hamam u Sarajevu. Zabati kuća oko njega predodređuju njegovo rušenje i upotpunjavanje izgradnje bloka

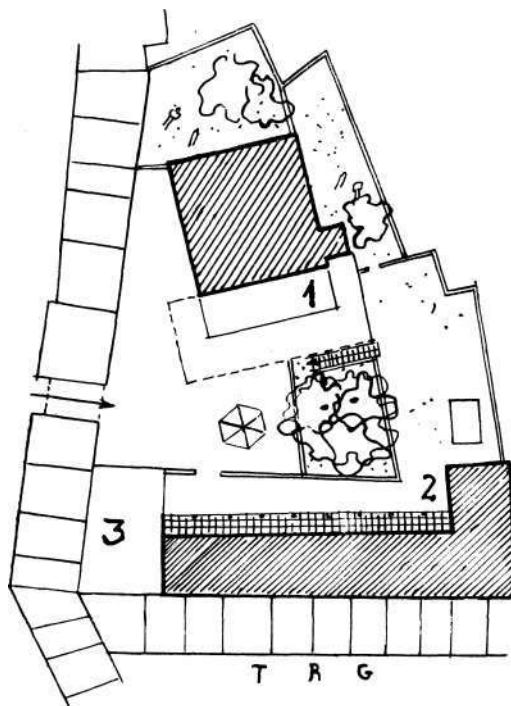
nas, međutim, projecirana na robustnu neorenesansu palate Izvršnog vijeća BiH ili komparirana sa blještavom raskoši zgrade Higijenskog zavoda, koja vitkošću svojih mnogobrojnih stupova konkurrira visinskom akcentu — munari, ova džamija ne može biti drugo do dekor u parku. Nije li to očito gubljenje spomenišne vrijednosti objekta, premda u konkretnom slučaju ne bi mogli očekivati iz čisto utilitarnih razloga davanje primata spomeniku.

U martu 1950 godine pozvan sam od strane Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR BiH da dam predlog za uređenje okoline Koski Mehmed-pašine džamije u Mostaru. Objekt je imao gotovo netaknutu historijsku okolinu. Ulaz je bio s istočne strane između starih kamenih magaza, zasvođen bačvastim, kamenim svodom. Sjenovito kaldrimisano dvorište sa kamenim šadrvanom u kome je žuborila voda, sa dvije ogromne lipe i nekoliko starih grobova zatvarala je s juga vrlo lijepa džamija s dva trijema u dubokoj sjeni, a sa sjevera Koski Mehmed-pašina medresa — horizontala sa dugačkim, sjenovitim trijemom i devet visokih kamenih dimnjaka, koji su svojim jednoličnim ritmom još naglašavali taj horizontalizam. Sa zapada su sive pećine, koje se gotovo okomito ruše u Neretvu, i vrtovi na drugoj obali rijeke uokvirivali ovo tiho mjesto kontemplacije, potpuno izolirano od čaršijske buke na ulaznoj strani i vreve pijace na sjeveru, s druge strane medrese. Postojala je tendencija da se poruši medresa i barake koje su sa strane pijace bile na nju naslonjene i da se tako džamija otvori prema trgu zvanom Mala tepa. Ujedno se težilo i rušenju naknadno dograđene natstrešnice ispred trijema džamije, kako bi se džamija, osamljena i razgolićena, u svojoj arhitektonskoj čistoći pokazala posmatraču. Po svojoj ideji zamišljeni tretman bio je stran sporne-

niku. Ni najveće džamije Istambula nisu komponirane tako da stoje slobodno u prostoru, već uvijek u užoj kompozicionoj povezanosti sa nizom manjih građevina, trijemova i sl. koje su glavnom objektu davale mjerilo, dok je frontalna prezentacija tipična za barok, ali potpuno strana istočnjačkoj arhitekturi. Nadalje, ovdje se radilo o relativno malom objektu, pred kojim bi se stvorio predviđenim rušenjem optički jedinstven prostor džamijskog dvorišta, prostora medrese i baraka koje se na nju naslanjahu i, već tada relativno prostrane, Male tepe, gdje bi taj jedinstveni veliki prostor optički progutao ogolićenu džamiju.

Postavio sam suprotan prijedlog: ukloniti samo uz medresu nalijepljene barake i srušiti novu betonsku Demirovića magaznu na sjeveroistočnom uglu kompleksa, pa na njenom mjestu izgraditi nešto što bi harmoniralo sa medresom i džamijom. Mjesto izvještačenog baroknog aspekta sačuvali bismo izvanredan historijski aranžman: nisku horizontalu kamenog zida medrese sa devet visokih dimnjaka, a iza toga u zelenilu arhitektonsku plastiku monumentalne džamije sa kupolom, kupolicama i minarom — aglomeraciju toliko lijepu i originalnu. Bila je samo nužna konzervacija medrese, razna čišćenja, saniranja, sadjenja i sijanja.

Zavod je usvojio podneseni prijedlog, ali ipak — pobijedila je ideja rušenja. Niski kameni zid i ograda od kovanog željeza, koji danas dijele džamijsko dvorište od trga, ne predstavljaju rješenje problema i trebaće mnogo duha da se nađe rješenje koje će popraviti učinjenu grešku. Iako principijelno izbjegavamo rekonstrukcije, možda ćemo u ovom slučaju biti primorani na to, ne gledajući pri

Situacija oko Koski Mehmed-pašine džamije u Mostaru prije rušenja medrese: 1 džamija, 2 medresa, 3 betonska magaza

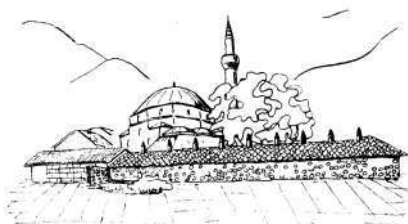
tome na medresu kao izolirani spomenik koji ponovo uspostavljamo, nego kao na detalj bez koga je postojeća arhitektura okrnjena.

Da li treba Ferhadiju u Banjaluci i ostale spomenike oko nje utopiti u veliki park koji bi se, po projektu, protezao od Kaštela pa sve do Titove ulice; utopiti u zelenilo ove mrtve arhitektonske ljuske danas bez sadržaja, ostaviti ih bez života i mjerila ili ih povezati sa novim arhitektonskim ostvarenjima u prostorne odnose koji historijskim objektima ne negiraju vezu s ambijentom, šta više, čuvaju urbanističku dominaciju same Ferhadije? Arh. Vladimir Ivanović svojevremeno je u jednoj arhitektonskoj studiji ukomponirao u neposredni ambijent Ferhadije nove arhitektonske sadržaje: Zavičajni muzej sa bibliotekom i dvoranom Narodnog univerziteta. Svojom studijom, koja predstavlja ozbiljan prilog ovoj problematici, arh. Ivanović je pokazao kako se i hipermoderna arhitektura kraj historijske, ako su samo dobro postavljeni odnosi, može vrlo dobro postaviti, štaviše postići to da jedna drugu uzajamno obogaćuju.

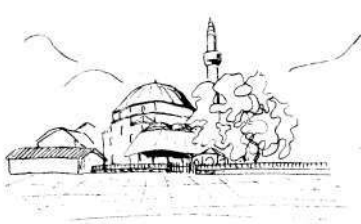
Zapadna fasada crkve Svete Sofije u Ohridu danas je dobrim dijelom zatrpana — kota ulice na ovoj strani ranije je vjerovatno bila niža za

blizu dva metra. U jednoj diskusiji na licu mjesta složili smo se bez daljnje da ulicu treba spustiti na prvotnu kotu. Treba li, međutim, stambene objekte koji se nalaze preko puta crkve, pri otkopavanju podzidati jednim kamenim podzidom i čuvati tako ambijent crkve kojeg su nam formirala stoljeća, ili treba te objekte porušiti i stvoriti pred crkvom trg, stvoriti aspekte kakve nikada nije imala? Ili, možda, treba ići tako daleko, a to mi izgleda jedino teoretski moguće, da, porušivši postojeće, tražimo tragove ranijih objekata oko crkve i da na tim arheološkim granicama dozvolimo novo građenje, gdje bi opet treća dimenzija, koju arheološki ne možemo utvrditi, ostala proizvodnja?

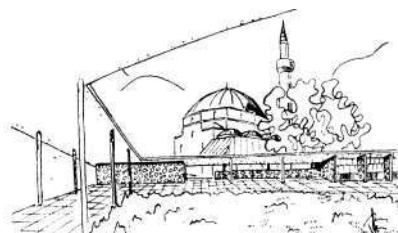
U Rouen-u gradu trgovine i industrije, u toku posljednjega rata potpuno je porušen predio između južne fasade katedrale i rijeke Seine. Krasna gotička građevina bila je izgubila svako mjerilo i urbanisti u saradnji sa konzervatorima nisu našli drugoga rješenja nego izgraditi novu arhitekturu ponovno uspostavljajući srednjovjekovne male ulice, trg skromnih dimenzija i zatvorene aspekte, zadržavajući pritom prvotne visine objekata i prvotne nagibe krovova.

a) Koski Mehmed-pašina džamija iza horizontalne medrese sa devet visokih dimnjaka. Skica po predlogu iz 1950. godine

b) Nakon rušenja medrese džamija je ostala u neuobičajenim prostornim odnosima s okolicom. Intimnost ambijenta potpuna je izgubljena

c) Pokušaj da se postavljanjem jednog poluatriza na trgu uspostave dobre prostorne relacije između motrioca i džamije. Studijska skica

ČUVANJE URBANISTIČKIH CJELINA

Vidjeli smo na kom principu je rekonstruiran porušeni dio grada kraj Rouenske katedrale. U uske ulice i krovove sa sjeverne strane katedrale, u okolinu crkve St. Maclou, oko palate pravde i Velikog sata nisu unošene nikakve modifikacije, čime je djelomično u Rouenu konzerviran duh srednjovjekovnog grada. Ruševine katedrale u Saint-Lo-u odredile su urbanizaciju cjelokupnog gradskog centra.

One minijaturne mlinice kraj Starog mosta u Mostaru daju mostu i kulama mjerilo i čine ih optički još većim i dominantnijim. Zamislite sada da porušimo sve kućerke i, recimo, na mjestu Tabhane podignemo jednu šesterokatnicu. Ona bi bila, po prilici, dva puta viša od kule i mislim da ne treba posebno naglasiti u kakvoj bi se komičnoj situaciji našao jedan od najljepših spomenika kulture u našoj zemlji.

Problemi se postavljaju kompleksno, štaviše, radi se o cijelom nizu komponenata koje treba respektirati — kulturno-historijske, socijalne, ekonomske, klimatske, urbanističke, arhitektonske itd. — koje traže, svaka svoje, ispravno rješenje na širem području oko spomenika. Počam od malih mlinica, stepenastih krovova magaza, pa do Starog mosta i kula vidimo da se radi o historijskoj aglomeraciji raznih kockastih i paraboličnih geometrijskih tijela, aglomeraciji koja je nastajala vijekovima i kojoj je podređeno čitavo plastično zbivanje oko mosta. U nizanju historijskih elemenata jasno se vidi gdje nastupa epoha kapitalizma, koja, nasuprot jasno podređenim interesima pojedinaca zajednici (esnafi), prelazi u formiranje dominantnih, arhitektonskih ostvarenja, koja unose disharmoniju. Na osnovu opsežnog elaborata koji je obradio prof. arh. J. Neihardt, a na kome sam i ja

sarađivao, Zavod je, usvojivši princip historijske aglomeracije kao polaznu tačku, stao na stanovište da čitavo šire područje oko mosta treba tretirati kao jedinstven spomenik, iako pojedini elementi, posmatrani izdvojeno, možda i nemaju osobite kulturno-historijske vrijednosti. Usvajajući taj princip stali smo na stanovište da svako doba, pa i moderno, ima puno pravo da svojim dogradnjama sudjeluje u formiranju jednog gradskog organizma, njegovom raštenju, pa i mijenjanju i da je u pitanju samo sposobnost savremenog arhitekta i urbaniste da dograđuje aglomeraciju kao što je ova.

U toku 1952 i 1953 godine radilo se mnogo na spašavanju kulturno-historijskih spomenika u Mostaru i, zaista, služba zaštite spomenika kulture u našoj Republici baš na tome mjestu našla se već pred prerastanjem kvantiteta u kvaliteti mi danas, nakon što su svi najvažniji spomenici spaseni, nakon što je postavljeni princip čuvanja cjelokupne aglomeracije općenito usvojen, osjećamo potrebu detaljne studije koja će riješiti sve kaverne nastale tokom vremena, sva saniranja i druge tehničke zahtjeve komunalnog sektora, korekture na predominantnim ostvarenjima kapitalističke epohe i sve arhitektonsko-urbanističke detalje na mjestima gdje naše doba treba da ostavi svoj obol. U smislu tih novih potreba, pred kojima smo se našli, već se poduzimaju potrebni koraci.

Ne samo okolina Starog mosta u Mostaru nego čitav niz naših gradova i gradića, a pogotovo pojedini njihovi dijelovi su, u svojoj cjelovitosti, urbanističko-historijski spomenici, i služba zaštite mora o njima voditi računa, premda je do danas, nažalost, jako malo učinjeno da se spomenišne vrijednosti ove vrste zaštite od propadanja. Činjenica je da se ljudi i ljudske potrebe mijenjaju i danas prosto nema načina da se mnogobrojni drveni kro-

vovi, divhane i kamerije, kalkani i čefenci sačuvaju osim forsirano, dotacijom narodnih vlasti. Kad su, međutim, materijalna sredstva u pitanju, pogotovo jer se radi redovno o većem broju objekata koji pojedinačno nemaju osobitih kvaliteta, pretpostavljaju se, logično, kvalitetni pojedinačni spomenici, a urbanistički ansambli dalje propadaju.

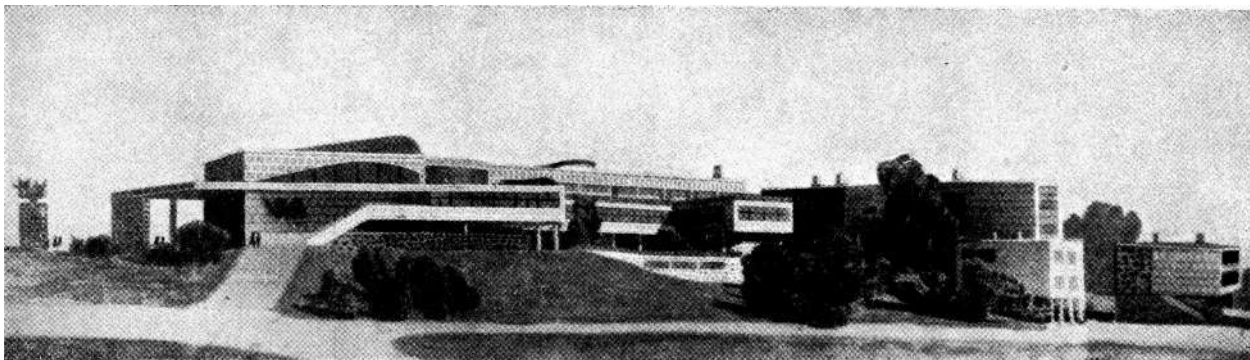
Propadaju divne historijske aglomeracije starog Travnika, Foče, Jajca, Donjeg Vakufa, Tešnja. To je propadanje naročito ubrzano po predjelima gdje je tradicionalni krov iz drveta. Između objekata koji lagano umiru svaki čas nestane poneka grupacija da bi se stvorilo mjesto za novogradnje, za nove trase puteva itd. Ovdje se nameće pitanje dokle treba da ide služba zaštite pa da njena uloga u društvu ostane pozitivna i progresivna, da ne postane kočnica razvoja. Svakako da ima ljudi koji su skloni da sve moderno smatraju progresivnim, i sve što se oslanja na tradiciju reakcionarnim i preživjelim. Izvući iz naslijeđa pozitivne vrijednosti i predati ih stvaralaštvu novog doba, a sačuvati uspjele silhuete starih naselja i tek najkarakterističnije aglomeracije kao dokumentaciju prošlosti — mislim da bi to trebalo da bude granica djelatnosti službe zaštite na sektoru urbanizma.

U »Sugestijama« Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR BiH sa grad Livno od juna mjeseca 1953 gornji stav je, skoro u formi recepta, izražen prilično jasno:

»Stari dio grada Livna, pored toga što sadrži niz vrijednih historijskih objekata — spomenika kulture, predstavlja i kao cjelina vrlo vrijednu i karakterističnu urbanističku aglomeraciju, koju bi na svaki način trebalo održati. Ne znači to da sve postojeće treba čuvati u današnjoj formi, nego da treba održati karakter tog dijela grada sa njegovim specifičnostima. Dakle, dalje graditi i dogra-

Ulica u starom Travniku. Ovi objekti u najskorije vrijeme treba da budu porušeni, da bi se na tom mjestu izgradila trokatnica

Društveni dom na Mejtašu u Sarajevu — maketa; projektant arh. J. Neihardt. Primjer arhitektonske kompozicije, koja, iako potpuno savremeno tretirana, skladno dopunjuje sarajevsku historijsku aglomeraciju

divati, poštujući princip historijske aglomeracije i imajući u vidu da je grad organizam koji nastavlja da živi.

Karakteristike jednog naselja su: mjerilo, forme, struktura, boje i međusobni odnosi. U konkretnom slučaju stanje je sljedeće:

Mjerilo: jednokatni i prizemni objekti, redovno samo za jednu porodicu.

Forme: Kockasti oblici, sa doksatima i četverovodnim krovovima, kupole i minareti triju džamija, vertikalno postavljene prizme sahat-kule i Pirijine kule.

Struktura — kamen, drvo, žbuka.

Boje: bijelo, sivo, zemljastosmeđe do crno.

Međusobni odnosi: Objekti slobodno situirani na padini, bez povezivanja u nizove i blokove, sa naglašenom individualnošću svake kuće, i sve protkano zelenilom. Ulice krivudave. Stambena zona. Individualnosti pojedinih vlasnika kuća bile su ekonomski prilično podjednake, pa su se tako odrazile i u arhitekturi naselja, bez urbanistički predominantnih arhitektonskih ostvarenja koja strše. Jedine dominante u cijeloj slici ili bolje reći urbanistički akcenti jesu tri džamije (Glavica, Balaguša i Begluk), Sahat-kula i Pirijina kula, danas sve spomenici kulture pod zaštitom države.

Ako bi se dozvolila u ovom području izgradnja bilo kakvog velikog objekta, dvokatnog ili trokatnog, postojeća ravnoteža bi se poremetila. Isto tako ne bi se smjelo dozvoliti da ovaj dio grada lagano umire. Potrebno je u urbanističkom planu grada Livna tretirati ovo područje kao stambenu zonu sa jedno- i dvoobiteljskim domovima. Pomažući privatnu inicijativu, kreditiranjem vlasnika, donošenjem rješenja o obaveznoj opravci itd. može se planski pristupiti uređenju mnogih od postojećih objekata, njihovom saniranju itd. da budu do ličan stan čovjeka naše epohe. Ruševine i dotrajale objekte potrebno je uklanjati i nastale praznine dopunjavati novim objektima, jedno- i dvoobiteljskim domovima, a toj realizaciji se može, možda, pristupiti na bazi »Uredbe o izgradnji stambenih zgrada radnika i službenika«, ili sa nekog drugog polaznog ekonomskog oslonca.

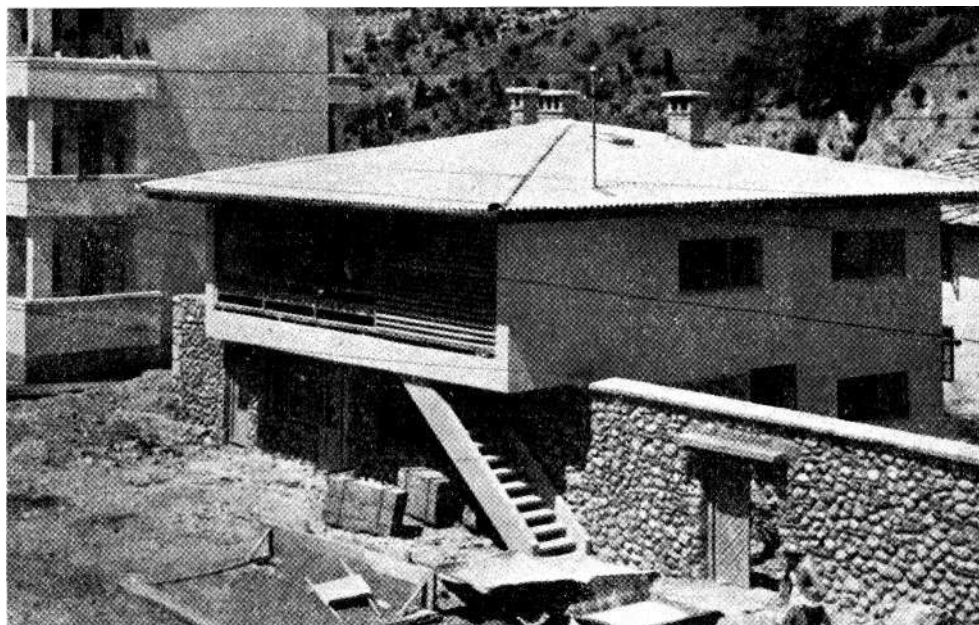
Tu je, svakako, važno voditi računa o napred analiziranim karakteristikama naselja. Poželjni su objekti približno u mjerilu postojećih, sa četverovodnim krovovima, u karakterističnim međusobnim odnosima i bojama. Sivi crijep, koji se u Livnu i okolini mnogo primjenjuje, koloristički dobro sjedi u ovom ambijentu, dok crveni unosi disharmoniju, pa bi ga trebalo izbjegavati odnosno voditi računa da se na objektima, gdje već postoji, vremenom zamijeniti sivim.

Ako bi se u ovom predjelu pojavila stvarna potreba za većim objektima (škola i sl), bilo bi poželjno da se rješava paviljonski ili bar masama u horizontalnom i vertikalnom smislu razbijenim i razigranim.»

Bilo bi, svakako, ne samo interesantno nego i vrlo važno čuti šta misle savremeni urbanisti o ovakvom tretiranju problema starog Livna, kao i ostalih sličnih slučajeva. Svakako, možemo konstatovati da se danas sve više govori među našim arhitektima o stvaranju savremenog, regionalnog, arhitektonskog izraza u Bosni, o transformaciji naslijeđenih kompozicionih elemenata i čitav niz, prvenstveno mladih, stručnjaka danas djeluje u tom smislu i pokazuje rezultate koji nagovješta-

Konaci Mustajbega Babica kraj bivše Vijećnice u Sarajevu. Sličnost doma na Mejtašu s ovim kompleksom u elementima kompozicije je očita premda je evolucija tehnike i materijala na novoprojektiranom objektu uočljivo i jasno izražena

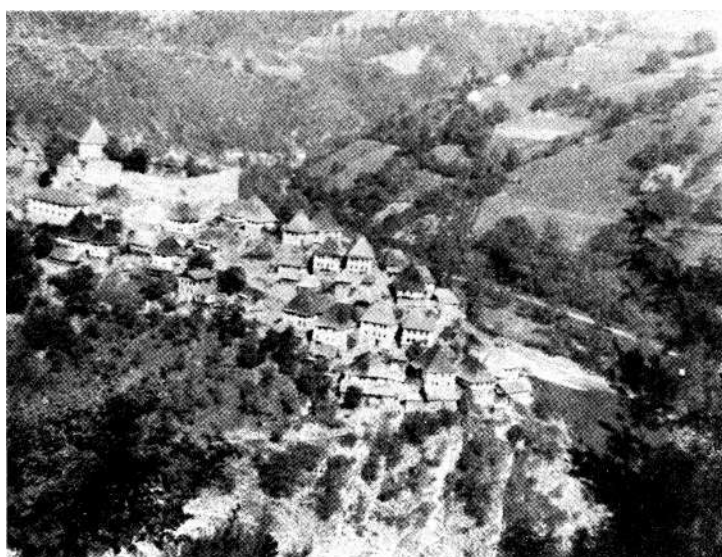
vaju velike promjene u tom sektoru društvene djelatnosti. Gabarit naselja sve više ulazi u analitičku komponentu stvaranja arhitektonskog djela i vidimo ohrabrujuće rezultate. Dostignuća sara-jevskih arhitekata Peterčiča, Čičin-Šaina i Jurića u dograđivanju starog Konjica predmet su opće pažnje i priznanja, pored drugih, manje zapaženih ostvarenja. Među projektima naročito je zapaženo rješenje stambenih objekata arhitekta Čičin-Šaina kraj džamije na Džidžikovcu u Sarajevu, koji je uspio jednim višim arhitektonskim tijelom zaustaviti izgradnju u nizu, a sa dva doksatna elementa, bar u manjem, stvoriti ambijent i prostorne relacije mahalske džamije.

Poseban problem predstavljaju dvije urbanističke aglomeracije: prastaro naselje Vranduk na Bosni niže Zenice i vanredno lijepi gradić Počitelj na Neretvi niže Mostara. Ova dva mjesta su stvarni muzeji arhitekture pod vedrim nebom, no njihovo održavanje otežava činjenica da oba lagano ali sigurno umiru jer su izgubili ekonomsku bazu

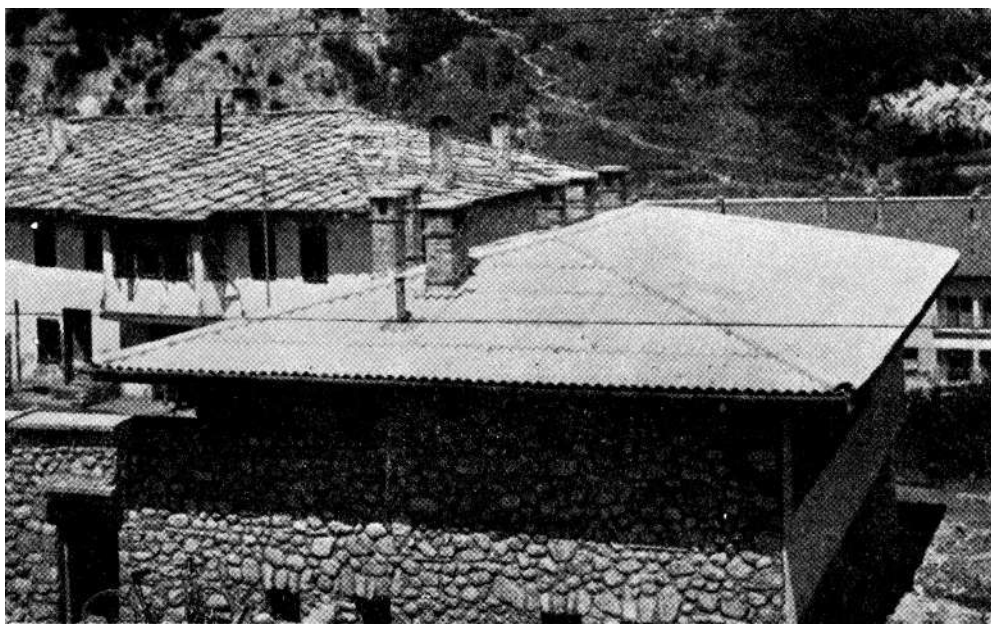
svog opstanka. Pitanje je šta da se radi u konkretnom slučaju. Vjerovatno bi Vranduk mogao postati stambeni satelit budućeg industrijskog centra Zenice, dok bi trebalo da Počitelj dobije neku malu industriju ili nešto slično za svoju životnu podlogu.

ČUVANJE URBANISTIČKIH TEKOVINA

Val turske najezde prema srednjoj Evropi uvjetovao je nastajanje niza proizvodno-trgovačkih centara u Bosni i Hercegovini. To dovodi do naglog formiranja građanskog staleža u našim krajevima, do snažnog razvoja građanske kulture, a sve se to odrazilo i u izgradnji gradova po izvjesnoj shemi, čije korjenje treba tražiti na Istoku i koja je, razumljivo, od mjesta do mjesta varirala, organski se prilagođavajući specifičnom. Uz glavne puteve i pogotovo na njihovim raskršćima okupljaju se proizvođači i posrednici koji opskrbljuju ogromnu armiju u pokretu. Shema je redovno ista: hamam i han, džamija i škola — okupati se poslije puta, najesti i naspavati, ostati idejno povezan sa zajednicom. Ova četiri osnovna elementa, od kojih se s obzirom na veličinu naselja svaki može pomnožiti sa bilo kojim cijelim brojem, uvijek se u srži poslovnog dijela grada-čaršije (city-a). Međusobno oni su povezani ulicama i trgovima uz koje su nizovi dućana, malih obrtničkih i trgovačkih radiona koje poslužuju stanovnike naselja i prolaznike. Tu se radi — tu se, međutim, ne živi. Živi se podalje, pri padini, u ma-

Vranduk — jedna od najljepših drvenih aglomeracija na teritoriju Bosne. Nažalost, higijenski uslovi su očajni, sve je ovdje derutno i neminovno osuđeno na brisanje, ako se ne nađu materijalne osnove za radikalno saniranje

Dogradnja postojeće aglomeracije u Konjicu. — Objekti arhitekta Čičin-Saina. Dok se postavljani objekti upravo stapaju u jedinstvenu cjelinu sa starom arhitekturom u pozadini, objekt sasvim lijevo djeluje strano i nametljivo

hali, u kući koju susjed do susjeda gradi po utvrđenim principima.

Pogledajmo Počitelj, gradić uz Neretvu niže Mostara. U dolini uz rijeku smještena je čaršija s nizovima dućana, s velikim hanom i hamamom. Odmah iza hana i hamama medresa čiji imaret (kuhinja) treba namirnice iz čaršije, čiji đaci također koriste hamam. Poviše medrese džamija. I oko svega stambena zona, položena amfiteatralno po padinama. Naselje nadvisuje utvrđenje, sijelo kapetana. Dvije vertikale - munara i sahatkula - akcentuiraju, ali ne dominiraju; nedostaje im materijalni kvantitet potreban za dominaciju.

Uravnoteženost interesa pojedinaca i interesa zajednice, ostvarena kroz esnafske organizacije, dala je sjajnu urbanističku realizaciju, vjerovatno bez prisustva urbaniste i bez poznavanja planskog urbanizma. Ona se, štaviše, manifestirala ne samo tlocrtno-funkcionalno, nego i prostorno, tako da su nepisani zakoni, koji su se poštovali, osigurali svakoj kući sunce, zelenilo, vidike . . .

Što je u Počitelj u ostvareno u malom, to je u Sarajevu ostvareno u velikom. Samo organizam je veći, složeniji, kompliciraniji. Mjesto jednog hana, oko pedeset hanova, mjesto jedne džamije, preko stotinu džamija. Šta više, pored glavne čaršije, nastaju još i druge — satelitne — na Vratniku, na Hisetima. . . , nešto kao današnji rajonski centri. Osnovna koncepcija ostaje ista — zonska podjela, kako bi se reklo u savremenom urbanizmu, rad i stanovanje, dolina i padine. Pojas stanovanja razbija se u niz mikrorajona, niz mahala. Pedesetak kuća, mahalska džamija s munarom kao mahalskim akcentom s primarnom školom (mektebom), s pekarom, zelenarom, česmom. Nastaje diferenciranje prometnica po intenzitetu prometa. Kao što iz jednog debla rastu tri-četiri osnovne grane, na ovima druge manje-sekundarne, a na njima grančice koje nose lišće i plodove, tako i u ovom organskom urbanizmu iz centra, city-a,

čaršije (u dolini), izlazi radijalno nekoliko glavnih drumova, od kojih se odvajaju sokaci, a od ovih sokačići i čikme (čor-sokaci). Radi li savremeni urbanista nešto drugo? On zapravo tek malo modificira s obzirom na nove društvene potrebe, nove zahtjeve saobraćaja, nove tehničke mogućnosti. U biti, stare i poznate stvari postale su dogmom savremenog urbanizma.

Izgradnja kapitalističke epohe, bazirana na zemljišnoj špekulaciji ne obazirući se na interese zajednice, podizala je objekte koji su postojeće ansamble ne samo estetski narušili, nego štaviše i neodgovorno oduzeli okolini mnogobrojne tekovine ranije urbanističke discipline: sunce, zelenilo, vidike, pa čak i pravilna zračna strujanja nad gradom. Te konstatacije navode čovjeka na razmišljanje nije li potrebno ne samo čuvati pojedine objekte i njihovu užu okolinu, nego i sve pozitivne vrijednosti starog urbanizma. Budući da srno mi danas u mogućnosti sukcesivnog ispravljanja grešaka, potrebno ih je pravilno i na vrijeme, uočiti, kako ne bi i dalje dolazilo do njih.

Dne 14 aprila 1953, nakon savjetovanja konzervatora FNRJ u Splitu, Zavod za zaštitu spomenika kulture NR BiH organizovao je u Mostaru jednu javnu diskusiju s predstavnicima lokalnih narodnih vlasti i građanstva o pitanju djelovanja službe zaštite. U diskusiji se, između ostalog, mnogo navraćalo na urbanističku problematiku starog i novog Mostara, osobito u vezi s davanjem lokacije za stambenu trokatnicu kraj Roznamedžijine džamije na prostoru bivše medrese. Diskusija je pokazala da je baš nekontrolisana izgradnja nekoliko zadnjih decenija ugrozila pravilno funkcioniranje gradskog organizma. Statistički se može dokazati, štaviše to je stvar zdrave logike, da su ispravno zračenje, provjetravanje i osunčanje kudikamo važniji faktori za zdravlje stanovnika nego vodovod, električna, plin i asfaltirane ceste, i sljedstveno tomu, da nemamo pravo oduzimati čovjeku

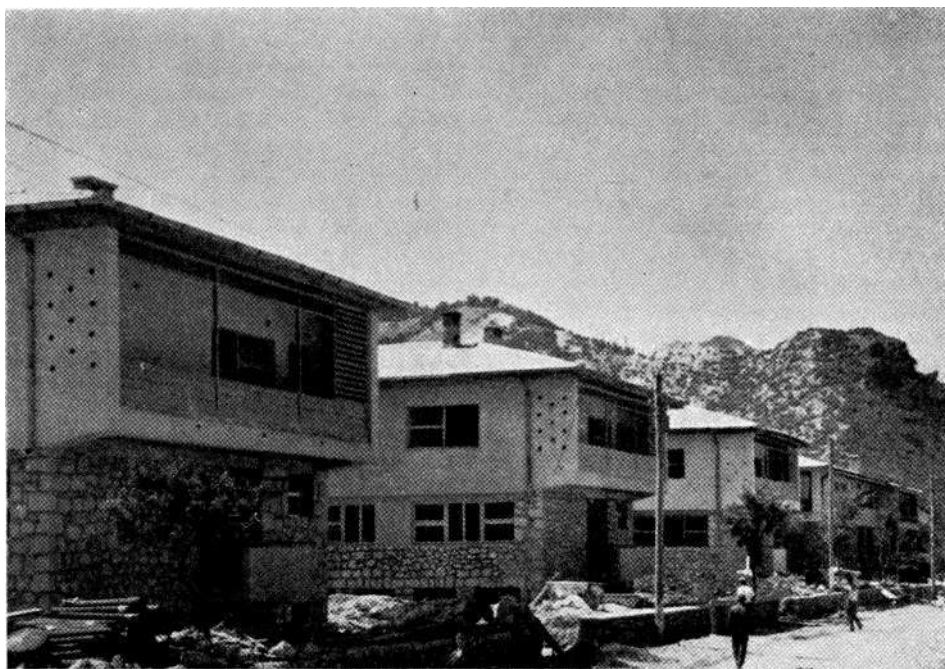
Počitelj — muzej arhitekture, gradić koji naglo umire. Već danas je oko dvije trećine kuća napušteno i bez krova.

primarne vrijednosti da bismo mu osigurali sekundarne. U zaključcima diskusije rečeno je između ostalog sljedeće: »Terasatski oblik terena iziskuje poštivanje jedne već formirane urbanističke prednosti koja omogućuje pogled prema Neretvi kao glavnoj atrakciji grada, te sunce i zrak stambenim objektima. Zgrade su do austrijskih vremena na bazi društvene discipline bile u pravilu građene stepenasto. Tog se principa treba i danas držati, utoliko prije što je bombardovanje (za vrijeme rata) omogućilo da se to postigne (da se izvrše korekture) bez velikih materijalnih žrtava.«

Prema zaključcima pomenute diskusije Zavod za zaštitu spomenika kulture NR BiH pristupio je izradi Pravilnika o čuvanju spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u Mostaru. Projekt pravilnika je dat na diskusiju zainteresiranim forumima, njegov prvi član glasi: »Za stari Mostar karakteristična je ova urbanistička koncepcija: izduženi tip naselja u kotlini s obje strane rijeke Neretve s naglašenim tranzitnim prometnim arterijama. Jezgro toga dijela grada je okolina Starog mosta, nekada poslovni dio grada, koji u urbanističkoj koncepciji treba u cijelosti sačuvati. Još u prošlim vijekovima u gradu je bila provedena zonska podjela na principu: u čaršiji se radi, u mahalama stanuje, što u izvjesnoj analogiji, savremeni urbanizam također propagira. Izgradnja je mahom jednokatna, u čaršiji u nizu, u mahalama individualizirano, sa sivim krovovima, što treba da bude putokaz kako bi se sačuvala uspjele urbanističke koncepcije koje su ovdje ostarene. Nesklad unesen nekontroliranom izgradnjom u eri kapitalizma, potrebno je postepeno ublažavati korekturama urbanizma, arhitekture i namjene. Novi Mostar

Ulica u starom Sarajevu — stambena zona (snimak iz vremena prije rata)

Nova ulica u Konjicu — stambena zona. Ulica je formirana u smislu dograđivanja postojeće historijske aglomeracije (arhitekti Peterčić, i Jurić)

trebalo bi izgrađivati pored starog, a ne ugraditi u stari.«

Nije to ljubomorno čuvanje onog što život odnosi u nepovrat. Nije to muzejski shvaćeno konzerviranje materijalnog objekta. To je nastojanje da se sačuvaju principi postignuti tokom stoljeća i korisno primjene u današnjici, pri čemu ostvarene koncepcije postaju regulator — regulator koji

će spriječiti da se u eri prometa dvadesetog vijeka grade trokatnice i četverokatnice uz profil ulice, formirane u uslovima prometa sedamnaestog stoljeća i rijetke individualne izgradnje. Uvjeren sam da će i naši novi građevinski pravilnici, oslobođeni imperativa prosperiteta privatnog kapitala, u biti postaviti iste zahtjeve.

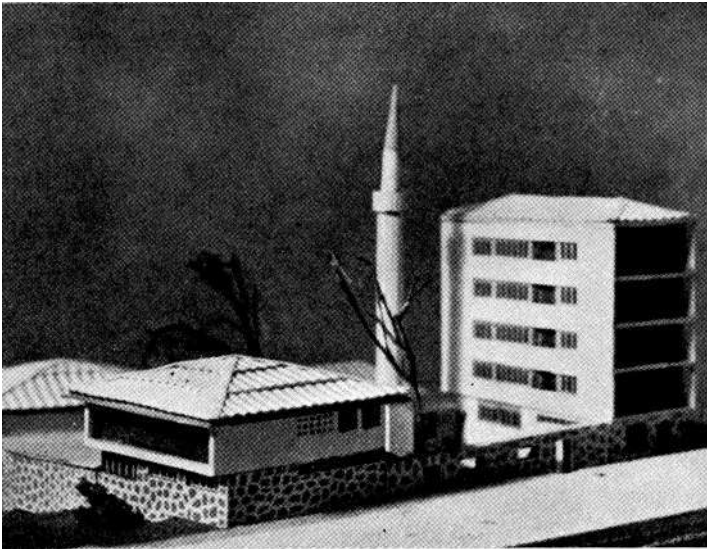
STVARANJE NOVIH URBANISTIČKIH OKVIRA

Grad je živi organizam; svaki zastoj u razvoju i regeneraciji njegova tkiva može ugroziti njegov opstanak. U odnosu na historijsko naslijeđe od arhitekta koji dograđuje postojeću aglomeraciju ne treba uvijek očekivati podređivanje, nego često daleko više — ravnopravan doprinos regeneraciji organizma.

Od slučaja do slučaja, jedamput smo u mogućnosti da sa minimalnim adaptacijama i dopunama sačuvamo skoro netaknut ambijent kao historijsku oazu, drugi put dograđujemo postojeće aglomeracije novim objektima, kao na pr. u Konjicu, a koji put moramo pribjeći formiranju potpuno novih ambijenata oko spomenika, vodeći — jasno — pri tome računa o prostornim zahtjevima koje karakter spomenika postavlja svojoj okolini. Ovamo bi spadao pomenuti projekt muzeja kraj Ferhadije u Banja Luci i stambenih objekata kraj džamije na Džidžikovcu u Sarajevu. Natječaj za stambeno-upravnu zgradu VGP »Petar Mećava« u Travniku stavio je projektante pred sličan problem: potpuno osamljena, među zgradama, koje s njom ne stoje ni u kakvim zadovoljavajućim relacijama, stoji ma-

la džamija Konator sa visokim drvenim krovom, i drvenom munarom. Stao sam na stanovište da u neposrednu blizinu treba staviti dva-tri manja objekta tako da sa džamijom formiraju intiman prostor, a koji bi grupacijama zelenila bio potpuno odvojen od postojećih i novoprojektiranih zgrada oko novoformiranog trga, po dimenzijama znatno iznad mjerila džamije. Jedina veza između intimnog prostora kraj džamije i samog trga bila bi ispod zelenila. Skučeni prostor sa manjim objektima uz džamiju uspostavio bi oko spomenika odgovarajuće prostorne relacije, a ujedno bi se zelenilom potpuno ispriječio pogled sa distanca kakve objekat u smislu historijske istine ne podnosi.

Svakako najveći problem ove vrste, i najveći konzervatorsko-urbanistički problem uopće u našoj zemlji, je problem sarajevske čaršije. Okupacijom Bosne počelo je naglo propadanje ove jedinstvene aglomeracije, a rušenjem 1949 godine bez ikakvog prethodnog studija i projekta, jedinstveno čaršijsko tijelo je raskomadano, tako da se za konzervatora urbanistu postavlja problem, slično problematici konzervatora freskiste: komade nekoć

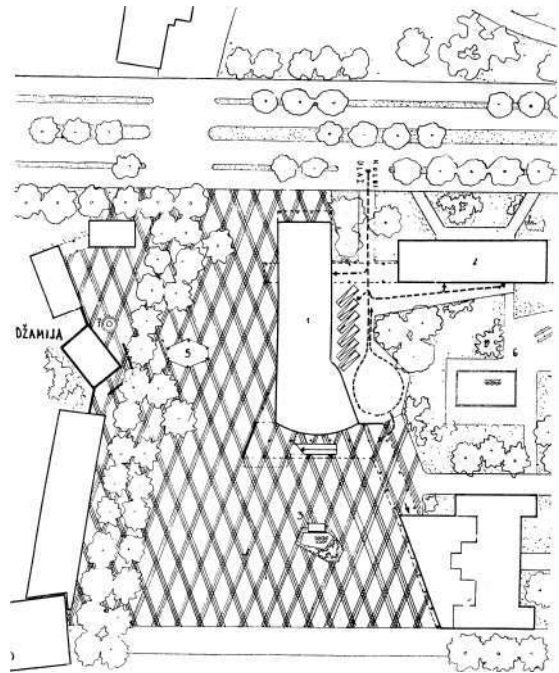
Novi objekti oko džamije na Džidžikovcu u Sarajevu — maketa. (Arhitekt A. Čičin-Šain). Na skučenom terenu arhitekt je uspio izmiriti dvije divergentne epohe

jedinstvene kompozicije povezati neutralnim tonom u jedinstvenu likovno-kolorističku cjelinu. Zadatak je utoliko teži, što je taj neutralni ton život savremenog grada (jer čaršija nije mrtva), pun gibanja i ritma svakidašnjice, različit i gotovo dijametrično oprečan od života koji se tu odvijao kad se čaršija formirala.

Dosadašnji analitički rad na ovom problemu dao je vidne rezultate naročito u studiji arh. Neidhardta i radu komisije kojoj je povjerena izrada programa za projekt nove čaršije (prof. H. Kreševljaković, arhitekti J. Neidhardt, H. Redžić, E. Kapetanović, Dž. Čelić).

Sarajevska čaršija počela se formirati polovinom petnaestog stoljeća. Glavni arhitektonski objekti nastaju u šesnaestom vijeku, ali je njeno formiranje ipak produkt mnogo dužeg perioda, tako rekuć ono je trajalo do nedavno. Ovo je bila zanatsko-trgovačka četvrt grada. Pojedine vrste

zanata zauzimale su čitave ulice, a radilo se u okviru esnafskih (cehovskih) organizacija. U periodu blagostanja na čaršiji se izgrađuje više hanova — trgovačkih hotela u današnjem smislu, bezistana (robnih kuća), hamama, diara i drugih utilitarnih, arhitektonski vrijednih građevina, te čitav niz vjersko-prosvjetnih objekata od naročite arhitektonske vrijednosti, kao što su niz monumentalnih džamija, medresa, hanikah, Stara pravoslavna crkva, srpska škola itd., a sve se to dopunjuje zelenilom, šadrvanima i sebiljima, sahat-kulom ... i povezuje nizovima dućana. To horizontalno povezivanje izvjesnim tipskim, standardnim elementom koji se u staroj čaršiji ponavlja bezbroj puta, naročito je karakteristično i možda bi bilo potrebno

Urbanistička studija okoline Konator džamije u Travniku. Spomenik je odvojen od savremene izgradnje i povezan sa dva mala objekta na poseban, intimni prostor

Sarajevska čaršija — slika između dva rata. Danas je ovo područje grada prepuno kaverni i traži svoje rješenje

naći adekvatan savremeni elemenat kojim će se ovaj princip povezivanja manifestovati i u novoj čaršiji a na onim mjestima gdje to bude potrebno. Po dolasku Austrije čaršija počinje da propada, nestaje cehovskih organizacija, nastaje kaos i anarhija u privrednom životu, a to se odražava i na arhitekturi. Hanovi i hamami se ne popravljaju, tipski dućan više ne zadovoljava. Bez ikakvog respekta prema kulturnom nasljeđu u čaršiji se u svrhu eksploatacije diže niz višekatnih namjernih kućerina — nastaje disharmonija. Makar i po cijenu znatnih materijalnih gubitaka, mi moramo ponovo uspostaviti sklad između pojedinih arhitektonsko-urbanističkih — starih i novih — ostvarenja u ovom dijelu grada.

Danas se postavlja pitanje buduće namjene čaršije. Kod toga se rukovodimo potrebom da riješimo problem kreativno, prema našim novim društvenim potrebama, da stvorimo živ organizam — dio savremenog Sarajeva.

Treba li dati čaršiji lokalni ili regionalni značaj? Da bi mogli zauzeti određen stav, postavimo analizu mogućnosti:

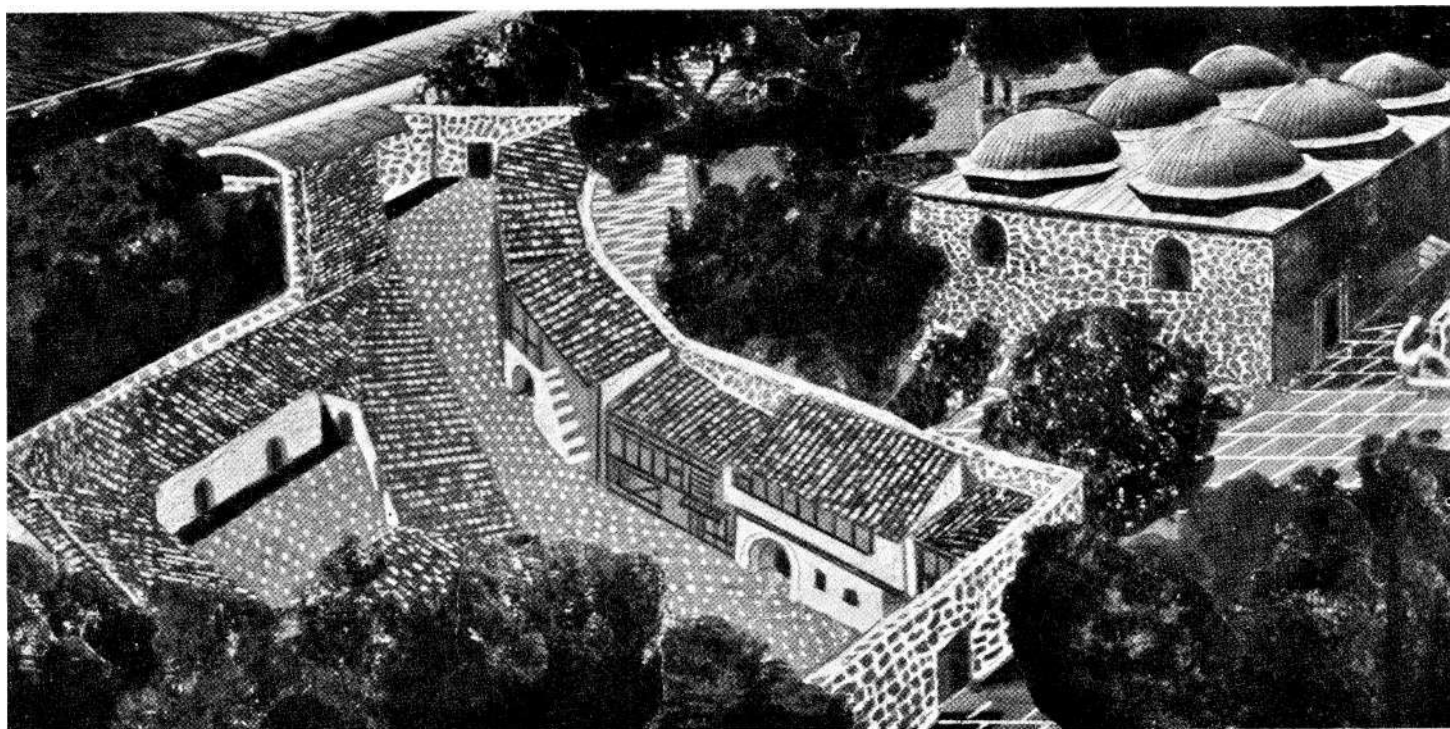
- 1) Esnafsko-feudalna čaršija kao muzej pod vedrim nebom.
- 2) Rajonski park u kome bi bili konzervirani pojedini spomenici.
- 3) Trgovačko-obrtnička četvrt grada, u kojoj bi spomenici ostali kao ozelenjene oaze.
- 4) Turistička četvrt izgrađena prema savremenim načelima.
- 5) Rajonsko kulturno središte sa Domom kulture, Dječjim obdaništem, parkom itd.

6) Republikansko kulturno žarište. Ova posljednja mogućnost je kompromis između svih gornjih namjena. Upravo zato jer može obuhvatiti i u sebe uključiti sve potrebe, realna je, ekonomična i ostvariva. S obzirom na to da se u čaršiji radi o spomenicima kulture koji su postali svojina cijele Republike, štaviše cijele FNRJ, logično je da se područje čaršije koristi u tom širem smislu.

Pitanje regulacije čaršije je prvenstveno umjetničko pitanje, zadatak urbanističko-prostorno-plastičnog karaktera, pri čemu treba nekadašnje privredno središte pretvoriti u centar za okupljanje ljudi nauke, pera, kista, dlijeta i umjetnih zanata, centar za čuvanje dokumenata ljudske djelatnosti i kulture u prošlosti i sadašnjosti. Čaršija ima pet stotina godina staru tradiciju i na toj sedimentaciji (kulturnih dostignuća kroz stoljeća treba smjestiti nadgradnju socijalističkog društva, a to nužno mora da se manifestira i u arhitekturi koju će ugraditi naša epoha.*

Unutar rastrganog tijela čaršije srediti — konzervirati i restaurirati — pojedine sačuvane historijske oaze, osposobiti pojedine značajne spomenike za savremene funkcije i sve to prostorno povezati tako da očuvamo bitne prostorne odnose, da damo akcente našeg vremena i da tamo smjestimo sve što će konačno značiti rekreaciju duha uz zadovoljenje svih drugih, pa i turističkih, potreba — to je ono što očekujemo. O konačnom arhitektonsko-urbanističkom izrazu tog dijela Sarajeva, premda izvjesne ideje pa i predprojekti

Analitičke postavke po prof. arh. J. Neidhardt.

Rješenje sarajevske čaršije je jedan od najtežih zadataka za naše urbaniste. Ovako bi izgledali Halači sa Brusa bezistanom prema studiji prof. arh. J. Neidhardta.

postoje, zasada se još ne bi moglo konkretno govoriti.

*

Postavljena tema ovim svakako nije iscrpljena. Niz zapažanja i iskustava, koja sam gore iznio ne

znače ni recepte ni zaključne stavove, nego prosto dio materijala za diskusiju ove teme, interesantne i značajne, ali dosada — bar kod nas vrlo malo i, uglavnom, uzgred tretirane.

RÉSUMÉ

L'idée d'une ville est liée généralement, au psychique, tellement à la notion de ses principaux monuments culturels et historiques qu' ils en deviennent comme une personification de la localité.

Pourtant l' essentiel est qu' un monument culturel ne naquit jamais seul et qu' il n'existait pas seul, mais que sa formation était conditionnée par des rapports nécessaires à ses environs proches et éloignés, ou si l' objet existait déjà, il en fallait tenir compte dans toutes les transformations ultérieures survenues dans son milieu. Bien que plusieurs monuments historiques ne soient autre chose que des coquilles architecturales d' un contenu social bien dépassé, il faut — soit qu' on les conserve comme une documentation des époques passées ou à cause de leurs qualités esthétiques et plastiques — pour les rendre compréhensibles, conserver ces monuments eux-mêmes, mais aussi bien leurs rapports fonctionnels et d'espace (ou au moins ceux d' espace) envers leurs environs. Autrement on ôte à un monument une partie de sa valeur, malgré la tendance de le conserver comme un document des époques écoulées.

On démolit souvent de tels monuments au nom du progrès, ou l' on indique par des constructions qu' il faudrait que le monument s'en aille. Pourtant, d'après les tendances modernes, il semble que c'est une maladie qui est en train de disparaître. Mais il y a une chose qui est pire, car elle apporte la destruction couplée du soin de conserver les monuments: c'est la tendance de »démolir ce qui n'a pas de valeur«, ou

»d'ouvrir la vue«, ou de »reveler le monument dans toute sa splendeur«. On crée alors de telles relations d'espace que le monument ne posséda jamais et qui changent complètement son caractère urbanistique, ce qui signifie en vérité un amoindrissement de la valeur intrinsèque du monument.

D'après l'auteur il y trois possibilités pour résoudre ce problème d'une façon satisfaisante. C'est d'abord (a) en gardant intactes les environs des monuments — p. ex. les environs du Vieux Pont à Mostar — comme une oasis historique dans la ville moderne. Ensuite, c'est (b) l'achèvement de construction de l'agglomération historique par des objets modernes, en y conservant la mesure et les principes fondamentaux de composition (comme on procéda à Konjic, à Livno etc). Enfin, c'est (3) la formation des milieux tout à fait neufs autour du monument, tenant compte des exigences d'espace que le monument demande par son caractère à ses environs, et où l'architecture moderne ne se subordonne pas à l'ancienne mais s'y exerce au pied d'égalité, comme p. ex. dans le »Carsia« de Sarajevo. Les conditions diffèrent pour chaque cas, et on y procède ou dans une de ces trois manières énumérées ou en combinaison du premier, second ou le troisième cas, ce qui est dans la pratique et en réalité le mode de plus souvent et le plus logique.

L'auteur illustre par plusieurs exemples, pris principalement de Bosnie et d'Herzégovine, les efforts et les fautes commises en résolvant ces problèmes.